

**ԽԱԹՈՒՆԱ ԳԱՓՐԻՆԴԱՇՎԻԼԻ
(ՎՁԱԿ)**

**XIX ԴԱՐԻ I ԿԵՍԻ ՎՐԱՑ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՕՐԻՆԱԿ (H-60)**

Վրաստանի ձեռագրերի ազգային կենտրոնում պահպանվել են վրացական գրություններով մի քանի հայերեն ձեռագրեր, որոնց մեծամասնությունը հիմնականում ընդօրինակվել է XVIII-XIX դարերում: Այդ ձեռագրերը կարևոր աղբյուր են վրաց-հայկական հարաբերությունների, գրականության և լեզվի ուսումնասիրության տեսանկյունից:

Դրանցից առավել հետաքրքիր է մի ձեռագիր, որը պահպանվել է Վրաստանի ձեռագրերի Իմպերիալիզմում, համար՝ 60 (H-60): Այդ ձեռագիրը թվագրված է 1836 թվականով, բաղկացած է 324 էջից, գրված է թղթի վրա, մուգ շագանակագույն թանաքով: Ըստ ձեռագրի հիշատակարանի՝ գրիչը Մովսես Կորդանովն է:

«Ձայս գիրս երբ գրեցի ես, Մովսես Կորդանով, ով եք կարդաք, յիշեցեք զիս մեղաւորս և դուք յիշյալ լիջիք առաջի Աստուծու և Քրիստոս մարդասիրն փառք յաւիտեանս, Ամէն, 1836 Մարտի ամսին»: (54r)

Մինչ Մովսես Կորդանովի գործունեությանն անդրադառնալը պետք է նշել, որ ցավոք, Մովսես Կորդանովի կենսագրությունից քիչ տեղեկություններ են պահպանվել: Վրաստանի ձեռագրերի ազգային կենտրոնում պահպանվել է նրա գրած ութ ձեռագիր: Հենց այդ ձեռագրերի հիշատակարաններն են չնչին տեղեկություններ հաղորդում Մովսես Կորդանովի մասին: Մասնավորապես, որ նա ծնվել է 1774 թ., ինքն իրեն կոչում է Բախուտայի որդի, ունեցել է երեք որդի, որոնցից միայն երկուսի անուններն են հայտնի՝ Մերգել և Միխեիլ, մի դուստրը՝ Նինոն և թոռնուհին՝ Աննուշկան (Աննա):

Ո՞վ է Մովսես Կորդանովը, ի՞նչ պաշտոն է զբաղեցնում և որևէ կապ ունի՞ արդյոք հոչակավոր դիվանադպիրներ Կորդանաշվիլիների ազգատոհմի հետ: Գիտական ուսումնասիրություններից հայտնի է, որ Կորդանաշվիլիների ազգատոհմի մեջ այդ պաշտոնը ժառանգական էր¹:

Պատմական փաստաթղթերի համաձայն՝ XVII դարից Կորդանաշվիլիները Վրաց թագավորներ Սիմոնի (1619-1631 թթ.), Ռոստոմի

¹ա. Զաքրաձե, յարտեղ մձիցան-մֆոցնոբրեթան ձաքաշմիրեբուլո Ֆոցիերտո Տաքիտոն // Նեղնաբրտա օնտիտլուտի մոամբե, II, 1960, թ. 75.

(1633-1658 թթ.), Վախթանգ 5-րդի (Շահնավազի) (1658-1675 թթ.) և Գիորգի Բատունիշվիլի (1676-1688 թթ.) արքունիքում դիվանադպիրներ էին և նրանց պաշտոնը ժառանգական էր: XVII դարի փաստաթղթերում հանդիպում է Հադպատի եպիսկոպոս Բարսեղ Կորդանաշվիլին և նրա եղբայր Գոգիան՝ Բոլնիսիի տանուտերը²:

Դժվար է ասել, ունեցե՞լ է արդյոք Մովսես Կորդանովը որևէ ազգակցական կապ հռչակավոր դիվանադպիր Կորդանաշվիլիների հետ, մանավանդ, որ XVIII դարի վրացական վավերագրերը դեռ ուսումնասիրված չեն և չգիտենք, թե ինչպես է ընթացել նրանց գործունեությունը: Սակայն պետք է ենթադրենք, որ Կորդանաշվիլիներն իրենց ժառանգական պաշտոնը չէին կորցնի և հետագայում էլ կշարունակեին գրադեցնել այդ պաշտոնը:

Դիվանադպիրը, առաջին հերթին, լավ գեղագիր, կրթված և դպրության մեջ վարպետացած անձ պետք է լիներ, այդ պատճառով վրաց թագավորների արքունիքում գործող դիվանադպիրները հայտնի գրագետ ու գրագիրներն էին:

Շենց այդպիսի գրագիր էր XIX դարի I կեսի գործիչ Մովսես Կորդանովը, որն ինքն իրեն ազնվական է կոչում:

Եթե ուշադրություն դարձնենք Մովսեսի գրած ձեռագրերի բնույթին, կտեսնենք, որ ձեռագրերի մեծամասնությունը աշխարհիկ է, միայն երկու ժողովածուներն են (H-58, H-60), որոնք պարունակում են ինպես աշխարհիկ, այնպես էլ հոգևոր բնույթի երկեր: Մովսես Կորդանովը վրաց գրիչ է, նրա գրած բոլոր ձեռագրերը վրացերեն են, միակ բացառությունն է մեր ձեռագիրը՝ H-60-ը, որը վրացերեն տառերով գրված հայերեն ժողովածու է:

H-60 ձեռագրի հիմնական բովանդակությունն է.

1. Առաքել Բաղիշեցու «Տաղ Յովասափու» (13r-54r):

2. Լուսնոտությունը և երազների մեկնաբանությունը (55r-59v):

3. Հայ և օտար սրբերի ու տոների տարբեր ընթերցումներ Հայսմավուրքներից, Ավետարաններից և տարբեր հեղինակների աշխատություններից: Այդ ընթերցումները գրվում են ժողովածուի մեծ մասը և բաղկացած են 92 աշխատությունից (60r-309v):

² Յորտա անոტირებული ლექსიკონი, V, (მასალები).

4.«Վիճակագիր», այսինքն «ճակատագիր» (310v-320v): Ժողովածուի վերջում կցված է վրաց ժամանակագրությունը (322r-324v):

Այն, որ գրիչը լավ տիրապետում է վրաց լեզվին, արդեն ասել ենք: Մովսես Կորդանովի գրած ութ ձեռագրից, ինպես նշել ենք, միայն մեր ժողովածուն է հայերեն, բայց վրացական գրադարձությամբ: Հետաքրքիր է, թե ինչպիսին է գրչի լեզուն, ինչ ձևեր և ինչ գրավոր տարրեր է օգտագործում Մովսես Կորդանովը հայերեն բառը վրացական տառերով արտահայտելիս:

ա) Հաճախ են այնպիսի դեպքերը, երբ գրիչը «ո» տառի փոխարեն գրում է «ու» („უ“) տառը.

Օրինակ, **թագաւորի – տագავորი, քարոգութիւն նորա – քարւზտտւն ნურა, որդի էր – ვურდო ერ:**

բ) Գրիչը «ե» տառն արտահայտելիս երբեմն կիրառում է «ի» («ი») տառը. Օրինակ, **Եպիսկոպոսին – იპისკოპოსინ, Ստեփաննեսի – სტიფანნესი, Աւետարանս – ავტარანს, որդի էր մեծատան իշխանի – ვურდო ერ მიწატან იშხანო** և այլն:

գ) Հայկական «և» շաղկապը ամեն տեղ «իվ» («ივ») ձևով է ներկայացված: դ) **«-ութիւն»** վերջավորության փոխարեն որոշ դեպքերում հանդիպում է «-ւն» վերջածանցը. Օրինակ, **պատմութիւն- პატმუთუნ, վկայարանութիւն – ვკაიანუთუნ:**

ե) ը (ვ) տառը, որը չկա վրացերենում, բնագրում կիրառվում է **«ըստ»** նախդիր արտահայտելիս և հիմնականում «ի» տառով, հազվադեպ «ե» տառով է նշված.

Օրինակ, **ըստ** Յոհաննէս- ისტ იჰანნე, **ըստ** գրողիս սորա – ისტ გროდოს სურა, **ըստ** Մարկոսի – ესტ მარკუსი և այլն:

Մեր նպատակը չի եղել բնագրի լեզվական վերլուծությունը, մի քանի օրինակ նշել ենք, քանի որ մեր կարծիքով, շատ հետաքրքիր է: Ցավոք, մենք չենք գտել Մովսես Կորդանովի՝ հայերեն տառերով գրված ձեռագիրը, որպեսզի մեր բնագիրը համեմատեինք լեզվական առումով և որոշեինք, թե ինչ քերականական նորմերի է հետևում կամ խախտում XIX դարի I կեսի հայ գրիչը: Նա շատ լավ տիրապետում է հայերենին և իր ժողովածուն է գրում Թբիլիսիի հայկական բարբառով:

Ո՞րն է գրչի նպատակը, և ինչո՞ւ է Մովսես Կորդանովը հայերեն բնագիրը գրել վրացական տառերով: XVIII-XIX դարերում վրաց գրադարձությամբ (տրանսլիտերացիայով) կատարված հայկական ձեռագրերի տարածումը հազվադեպ երևույթ չէր: Այդպիսի ձեռագրերը

հարևան ժողովուրդների՝ հայերի ու վրացիների երկարատև և բարեկամական հարաբերությունների մասին են վկայում: XIX դարի սկզբին Կովկասում վրաց լեզուն իր առաջատար դիրքն էր պահպանում: Վրաստանում ապրող հայերի համար վրացերենը ինչպես պետական, այնպես էլ գրական լեզու էր հանդիսանում: Հայերի խոսակցական լեզուն հայոց լեզուն էր, բայց նրանք գրում էին վրացերենով: Հենց այդ պատճառով որոշ պահանջներ բավարարելու համար գրվում էին հոգևոր բովանդակությամբ հայերեն ձեռագրեր՝ վրաց գրադարձությամբ:

XIX դարի հայկական մամուլը լցված է նման բովանդակության նամակներով: Թերթերի խմբագրերը համարյա ամեն համարում կոչ են անում հոգևորականներին կրթություն ստանալու անհրաժեշտության մասին: «Մշակ» թերթի խմբագրությունը 1874 թ. №11 համարում հրատարակել է հոդված, որտեղ նշված է հոգևորականների (հատկապես գյուղերի քահանաների) կրթության ցածր մակարդակի մասին, որ աշխարհիկ մարդիկ ավելի կրթված և զարգացած են, քան հոգևորականները³:

Սակայն եթե աչքի անցկացնենք այդ ժամանակաշրջանի մամուլի նյութերը, կրթության ցածր մակարդակը և հայոց լեզվի չիմացությունը Վրաստանի հայերի ընդհանուր բնութագրիչն էր: «Մշակ» թերթի 1876 թ. №42 համարում հրատարակվել է նամակ Գորիում Անդրկովկասի մանկավարժական դպրոցի բացման վերաբերյալ: Այդ ուսումնարանի նպատակն էր ուսուցիչներ պատրաստել գյուղական դպրոցների համար: Ղեկավարությունը որոշել էր ուսումնական ճեմարանի հետ միասին հիմնադրել երեք սկզբնական տարրական ուսումնարան՝ ռուսական, հայկական և վրացական, որպեսզի Վրաստանի այդ երեք հիմնական ազգություններէխաններն ուսումնառությունն սկսեին մայրենի լեզվով, այն լեզվով, որով նրանք խոսում էին ընտանիքում: Չնայած, որ Գորիում մեծ թվով հայեր էին ապրում, պարզվել էր, որ հայ երեխանները չգիտեին հայերեն և նրանց խոսակցական լեզուն վրացերենն էր: Այդ պատճառով չհաջողվեց հայկական տարրական դպրոցի հիմնադրումը և միայն վրացական տարրական դպրոց բացվեց⁴:

Այդ տեղեկությունները XIX դարի 70-ական թթ. մամուլի տվյալներն են: Մովսես Կորդանովի գործունեության ժամանակաշրջանում

³«Մշակ», 1874 թ., № 11, 21 Մարտի, էջ 1:

⁴«Մշակ», 1876 թ., № 42, 4 (16) Նոյեմբեր, էջ 1:

նույն դրությունը պետք է լիներ, մանավանդ, որ այդ տվյալների և մեր ձեռագրի ստեղծման միջև ընդամենը 40 տարվա տարբերություն է: Ինչպես երևում է, մեր գրչի նպատակը հենց հոգևոր բնույթի երկեր պարունակող հայերեն ժողովածուի ստեղծումն էր հայ հասարակության համար հասկանալի լեզվով և հասկանալի գրությամբ:

**KHATUNA GAPRINDASHVILI
(GNCM)**

**ON THE EXAMPLE OF GEORGIAN-ARMENIAN LITERATURE
AT THE BEGINNING OF 19TH CENTURY (MS. H-60)**

Several Armenian manuscripts those have the Georgian transliteration are preserved at the Georgian National Centre of Manuscripts. Most of them were copied in 18th-19th centuries. These manuscripts are very important source in terms of studying of Georgian-Armenian relations, literature and language.

One of the most interesting manuscripts (H-60) is preserved at the collection of Georgian manuscripts. H-60 manuscript is dated back to 1836. According to the colophon, scribe is Movses Korganov. He was good at both Georgian and Armenian languages. H-60 manuscript is written in Armenian with Georgian transcripts and it uses dialect of Tbilisi.

At the beginning of 19th century Georgian language maintained its leading position in the Caucasus. For Armenians living in Georgia, the Georgian language was both a state and a literature language. Generally, Armenians used to speak in Armenian, but they used to write in Georgian.

In our opinion, the main goal of Movses Korganov was to create theological writings containing Armenian manuscript (H-60) for Armenian community in the comprehensible language and on comprehensible script.